УДК 94(477.8)“13”

С. Д. Панишко – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та спеціальних історичних дисциплін Волинського національного університету імені Лесі Українки

Чинники формування території Волинської землі до середини XIV століття

Роботу виконано на кафедрі археології та спеціальних історичних дисциплін ВНУ ім. Лесі Українки

Стаття присвячена характеристиці основних чинників формування території Волинської землі у давньоруський період. У цей час унаслідок економіко-соціального розвитку регіону навколо Волинського Опілля об’єднувались поліські регіони, феодалізація яких дещо затримувалась. Основою адміністративно-територіальної структури землі були князівства, які складались із міських волостей. Ступінь консолідації цих князівств у межах землі на окремих етапах був різним.

Ключові слова: Волинська земля, територія, лісостеп, Полісся, економіка, розвиток, адміністрація.

Панышко С. Д. Факторы формирования территории Волынской земли до средины XIV столетия. Статья посвящена характеристике основных факторов формирования территории Волынской земли древнерусского периода. В это время вследствии экономико-социального развития региона вокруг Волынского Ополья объединялись полесские регионы, феодализация которых несколько запаздывала. Основой административно-територіальной структуры земли были княжества, которые состояли из сумы городских волостей. Степень консолидации этих княжеств в пределах земли на отдельных этапах была разной.

Ключевые слова: Волынская земля, территория, лесостепь, Полесье, экономика, развитие, администрация.

Panyshko S. D. Faktors Influencing the Formation of the Volyn Territorial Lands by the Middle of the XIV Century. The article analises the main characteristics of the factors influencing on the formation of the Volyn lands in the Early Rus period. As a result of economic-sosial development of the region in that time the Polisian districts, lacking the feudal pattern of development, united with Volynian Ohillya. The prinsipal administrative-territorial structure of the land was principalities consisting of town volost’s. The level of consolidation among those principalities was different at different stages.

Key words: Volynian land, territory, forest-steppe, Polissya, economics, development, alministration.

Постановка наукової проблеми та її значення. Головне питання у вивченні процесу формування території Волинської землі як історико-географічного регіону: чи зберігається ця спільність нині. Для відповіді необхідно встановити, які чинники впливали на еволюцію її адміністративно-територіального устрою в минулому, зокрема в давньоруський період, коли тут розпочались процеси державотворення. **Актуальності** цій проблемі додає те, що періодично піднімається питання про адміністративно-територіальну реформу в Україні. Важливим її складником має стати впровадження земельного устрою держави.

Аналіз основних досліджень з цієї проблеми. Різні аспекти проблеми розглядались у працях багатьох дослідників. Це ранній розвиток феодальних відносин на Волині [9], розміри окремих волинських князівств [6], проблема Червенських градів [3], зв’язок формування території з процесом містоутворення [5], племінна підоснова території землі [7], політичні аспекти формування території Волині [2], роль міських територіальних общин у цьому процесі [8]. Цій темі присвячено ряд наших досліджень, де висвітлено загальний процес містоутворення [11], територіальну структуру землі у XIV ст. [10], роль економічних чинників [13], розміри окремих князівств та волостей [12; 14]. Однак, незважаючи на порівняно багату історіографію, ряд аспектів досліджуваного явища, насамперед його причини, залишається не до кінця з’ясованим.

Наша **мета** − коротко охарактеризувати основні чинники, які впливали на процес формування Волинської землі у давньоруський час. Окремо здійснено спробу виділити чинники, які раніше не враховувалися.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Упродовж останнього тисячоліття Волинь уцілому зберігала свою адміністративно-територіальну спіль-

© Панишко С. Д., 2009

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

ність, хоча на окремих етапах (феодальної роздробленості, сучасний) вона була мінімальною. Наголосимо, що така тривалість територіальної спільності за умови зміни економічних укладів та суспільно-політичних систем вказує на визначальність саме територіальної (фізико-географічної) єдності. У доіндустріальних суспільствах вона базувалась на використанні природних ресурсів. У землеробських суспільствах основним таким ресурсом була якість землі, її продуктивність.

Волинь як історико-географічний регіон – це землі, що лежать у басейнах правих приток Верхньої Прип'яті та Західного Бугу. Тут Волинське Опілля обмежене зоною мішаних лісів – з півночі Поліссям, а з півдня Малим Поліссям. Такий лісостеповий острів для зони мішаних лісів України є найбільшим. Масив опідзолених чорноземів та сірих лісових ґрунтів, що переважають у Волинському Опіллі, оточений менш родючими ґрунтами поліської зони.

Сприятливі фізико-географічні умови Волині впливали на її інтенсивне освоєння. Періодично тут формувались і територіальні спільності, що виражались у певних археологічних культурах. Важливою рисою стародавньої історії Волині до середини І тис. була пряма міграція носіїв переважної більшості місцевих археологічних культур із заходу або їх формування під західними впливами. Серед таких культур можна назвати свідерську, яніславіцьку, лінійно-стрічкової кераміки, німанську (за Г. В. Охріменком – волинську неолітичну), лендельську, лійчастих кубків, кулястих амфор, тшинецьку, лужицьку, пшеворську, вельбарську. Впродовж цього періоду Волинь була крайньою межею поширення південних (трипільської, черняхівської) та північних (милоградської) культур. Її територія входила до складу культур шнурової кераміки (городоцько-здовбицька, стжижовська), тут існували порівняно невеликі за територією культури або групи (висоцька, лежницька, могилянська, зубрицька). До середини І тис. західні впливи у формуванні археологічних культур на Волині були визначальними. При цьому часто східна, а інколи й південна межа поширення таких культур ***збігалася з межами Волині*** як історико-географічного регіону. Тільки у V ст. відбувається остаточне заселення слов'янами Волині. Воно проходило з півдня, із Прикарпаття, де слов'яни проживали впродовж ІІ–IV ст., коли Волинь була зайнята германцями [4]. Можливо, з Прикарпаттям пов'язана поява племінної назви волинян.

Перехід від племінного принципу організації території до адміністративного, що фіксується ранньою згадкою Червенських градів [3], розпочався задовго до поширення влади Києва на Волинь. Причиною цього був економічно-соціальний розвиток регіону. Археологічні джерела ілюструють значний прогрес у технології сільськогосподарського та ремісничого виробництва. Картографування пам'яток вказує на зростання густоти населення. Знахідки великої кількості прикрас та зброї на Зимнівському городищі свідчать про проживання там дружини на чолі з вождем-князем. Значні відмінності в поховальному інвентарі курганів волинян ілюструють особливий статус частини похованих [7, 58–59]. Рання соціальна диференціація у волинян і пов'язане з нею формування протодержавних утворень відображене в оповіданні Масуді (943–944 рр.): "Між ними (слов'янськими народами) є тільки один, при якому влада була споконвіку. Його володар називався Маджак. Цей народ називався валінана, йому слідували здавна інші слов'янські племена та їхні царі його слухали...".

У цей час розпочинаються процеси містоутворення. Вже Баварський географ другої половини IX ст. говорив про наявність "civitates" в регіоні. Але найяскравішим свідченням тогочасного розвитку Волині була поява нового адміністративно-територіального утворення – Червенських градів. Незалежно від вирішення питання про розміри їх території, можна з впевненістю констатувати, що вона визначалась вже не місцем проживання племені, а наявністю там протоміських адміністративних центрів – градів.

Важливим геополітичним чинником прискореного розвитку Волинського регіону було існування Великоморавської держави. Будучи рівновіддаленим від Києва і Нітри, Побужжя, принаймні у IX ст., отримувало більші імпульси із заходу. На можливість короткочасного поширення впливу давньочеської держави на волинські землі вказує присутність моравських елементів на низці археологічних пам'яток. Висновок про поширення християнства з заходу (Великої Моравії), зроблений здебільшого за матеріалами писемних джерел, підтвердився завдяки дослідженню давньоруських поховальних пам'яток. Еволюція релігійніх вірувань була показовою ознакою швидкого розвитку Волині.

Формування спільності Червенських градів доводить, що соціально-економічний розвиток Побужжя проходив швидкими темпами. Це в комплексі з розповіддю Масуді про волинян і їх зверх-

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

ника Маджака вказує на існування якогось протодержавного утворення на Волині ще до входження її території до складу Київської Русі. Очевидно можна говорити про існування ***волинського центру державотворення*** у першій половині X ст. Розміщення найдавніших центрів Волині (Зимнівського городища, Волиня, Червена, Володимира) на невеликій території (близько 200 км^2) у середній течії Західного Бугу дає змогу розглядати цей регіон як ***серцевинний ареал*** [1, 42] Волинської землі, принаймні для давньоруського етапу її формування. Можливий збіг цього ареалу з територією Червенських градів. Причини його розміщення саме тут вбачаються передусім у зручному розташуванні мікрорегіону на перетині торгових шляхів, що проходили через Західний Буг та зі сходу на захід. Додатковим чинником було багатство місцевих природних ресурсів, оскільки цей регіон був екотоном, тобто межею двох фізико-географічних зон − лісостепової та поліської.

Після приєднання до Київської держави у 981 р. центр регіону з Червена перенесено до Володимира, який у першій половині XI ст. став адміністративно-політичним осередком не лише Волині, а й усіх західноруських земель (у тому числі й Галичини). До другої половини XI ст., окрім Володимира, тут не згадується жодного іншого князівського центру.

Упродовж другої половини XI ст. визначаються межі власне Володимирського князівства. До його складу входили міста Сутійськ, Бужськ, Червен, Всеволож, Турійськ, Шеполь, Луцьк, Перемиль, Острог [11, 57]. Перераховані волості займали площу близько 25–30 тис. км^2. Територіальною основою Володимирського князівства на рубежі XI–XII ст. було достатньою мірою освоєне та феодалізоване Волинське Опілля, де були найродючіші ґрунти. До середини XII ст. східна частина сучасної Волині (Погорина) перебувала в безпосередній залежності від Києва. У першій половині XII ст. зв'язки Погорини з Києвом послаблювались, а з Володимиром – посилювались. Не останню роль у цьому відіграли природно-географічні умови регіону. Погорина розміщена на східній окраїні Волинського Опілля, і цей масив родючих ґрунтів об'єктивно пов'язував її з основною володимирською територією. З іншого боку, від Києва Погорина відділена малородючими регіонами правобережжя Случі.

Показником швидкого розвитку регіону у цей час був процес містоутворення. У X–XI ст. на Волині з'явилося багато городищ, що виконували різні суспільні функції. Серед цієї маси поступово виділяються укріплені пункти, що стали на шлях становлення як феодальні міста. В першу чергу – це нові князівські адміністративні центри. Місцем найбільшої концентрації таких центрів була родюча лісостепова зона.

Середина XII ст. була для Волині, як і для інших давньоруських земель, важливим рубежем. Археологічні джерела дають змогу пов'язати процес формування Волинської землі з подальшим економіко-соціальним розвитком регіону. Тут зростає кількість населення, надалі вдосконалюються технології сільськогосподарського та ремісничого виробництва, що зміцнює економічну базу місцевої князівської адміністрації. Показовим є формування ряду специфічних ознак місцевої матеріальної культури, що відображені у науковій термінології, наприклад, городищ волинського типу, волинських веж. Специфічними були й місцеві художні школи.

Становлення місцевих князівських адміністрацій потребувало достатнього розміру додаткового продукту, що вироблявся на підвладних їм територіях, насамперед у сільськогосподарській сфері. Водночас, сільськогосподарське виробництво залежало від розвитку ремесла та торгівлі. Таким чином, утворення адміністративно-територіальних структур на Волині було можливим за умови функціонування на її території не тільки високорозвинутого сільськогосподарського виробництва, а й повноцінних феодальних міст – ремісничих та торгових центрів. Силою, що була зацікавлена у взаємодії цих основних галузей економіки, була князівська адміністрація, яка прагнула збільшити розмір додаткового продукту. Виділення Волинської землі (і князівств у її межах) та становлення місцевих князівських адміністрацій стимулювало подальший розвиток економіки у двох напрямах: структурного вдосконалення місцевого економічного організму, зокрема розвитку регіональних центрів ремесла і торгівлі – феодальних міст, та окняжіння (феодалізацію) нових для адміністрації волинських князів регіонів. Ці заходи місцевих князів укріплювали їх соціально-економічну базу, а в кінцевому підсумку – політичну могутність.

Розвиток сільськогосподарського і ремісничого виробництв сприяв інтенсифікації внутрішнього обміну та торгівлі. Основну роль у внутрішньому обміні відігравали зв'язки між сільськогосподарським виробництвом давньоруського села й ремісничим міста. Водночас помітною була роль села

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

у ремісничому виробництві (металургія, гончарство) і міста у сільськогосподарському (заняття міських жителів сільським господарством). Ці складні взаємозв'язки міста з його сільськогосподарською округою формували економічну і, як наслідок, адміністративно-територіальну спільність міської волості, площа якої в середньому становила 0,8–1,2 тис. км^2 [17, 99].

Паралельно проходила консолідація більших територіальних структур (князівств) навколо найбільш економічно розвинутих центрів – князівських столиць. Позитивну роль у цьому відігравали відмінності в економічному потенціалі складових частин Волині – Полісся та Опілля. Навіть у періоди роздріблення Волинської землі на окремі князівства кожне з них включало як лісостепові, так і поліські райони. Показовою видається і та обставина, що найбільші міста розміщувалися на кордоні лісостепової та поліської зони, в екотоні, що давало змогу використовувати відмінні природні ресурси цих регіонів. Важливу роль у формуванні території Волинських князівств та землі вцілому відіграв потужний торговий шлях із Києва в Регенсбург. Організація транзитної торгівлі вимагала зосередження максимальних ділянок цього шляху в одних руках.

У середині XII ст. Волинська земля, що раніше була великокнязівським доменом, виділяється у напівсамостійну адміністративно-політичну одиницю з центром у Володимирі. Поступово вона перейшла у спадкове володіння династії Ізяславичів. Володимирський князь, який спочатку був тільки представником київської великокнязівської влади, поступово знаходить опору в місцевому феодальному середовищі. Зміни у положенні землі відобразилися і в термінології літописів. Щодо найбільших центрів регіону поняття "волость" останній раз вживається в 1156 р. (Володимир), а "земля" − вперше в 1208 р. (Володимир). Це підтверджується і вживанням вказаних понять щодо територіальних володінь окремих князів. Показово, що саме між 1156 і 1208 роками у 1173 р. (літописна стаття за 1174 р.) з'являється поняття "Волинська земля" [16, 577]. Саме з цього часу поняття "Волинь" набуває не тільки територіального, а й певного адміністративно-політичного змісту, будучи збірним поняттям для князівств регіону, які періодично ставали майже незалежними. Територія Волинської землі становила близько 60 тис. км^2.

Формування території волинських князівств на цьому етапі було тісно пов'язане з політичною історією регіону. Після утвердження у Володимирі Ізяслава Мстиславича Волинь вже не виходила з рук його нащадків. Однак розростання роду Ізяслава призвело до адміністративного дріблення Волині. Його сини, Мстислав та Ярослав, поділили землю на Володимирське та Луцьке князівства. Формування території Луцького князівства, фактично його викристалізація зі складу Володимирського та зростання за рахунок сусідніх регіонів, створило умови для появи нового територіального поняття – Волинської землі, яке у давньоруський період вживалось для означення, як мінімум, двох князівств − Володимирського і Луцького. У подальшому кількість таких складових частин землі зросла. Сформувались Белзьке, Червенське, Угровське, яке пізніше еволюціонувало у Холмське [12], князівства та ряд менших утворень. Їх виділення впродовж другої половини XII – початку XIII ст. призвело до зменшення території власне Володимирського князівства. Вже на рубежі XII–XIII ст. під безпосередньою владою Володимира залишилися тільки правобережжя Західного Бугу та верхів'я Прип'яті. Однак Володимир фактично залишався стольним містом всієї Волині. Тут сидів наймогутніший у регіоні князь, влада якого поширювалася далеко за межі свого князівства.

Кожне місто було економічним та адміністартивним осередком міської волості. Для оптимального функціонування цього соціально-економічного організму потрібна була площа близько 1 тис. км^2. Ряд найбільших давньоруських феодальних міст Волині розміщено в центральній частині басейнів малих річок, площа яких близька до цієї величини: Червен – р. Гучви, Володимир – р. Луги, Белз – р. Солокії, Пересопниця – р. Стубли. Очевидно, у цьому разі басейни цих річок збігалися із сільськогосподарською округою згаданих міст, а в адміністративно-територіальному плані виступали як території міських сотень-волостей, сума яких своєю чергою складала окремі князівства.

Уже в другій половині XII ст. стольні міста на території підвладних князівств розміщувалися не в центрі, а на їх окраїнах. Стосовно цього Волинська земля повторювала давньоруську схему окняжіння, коли великокнязівська влада з центру поширювалась на окраїни. На території Волині такий рух йшов у напрямі від лісостепових регіонів до менш родючих поліських. Умовно можна вказати і напрями феодалізації: з Володимира – на північний схід до Люб'язя; з Белза – на південний схід до Лопатина; з Луцька – на південний схід, на Поділля, де ґрунти були хоча і родючі, але регіон межував із степом і був слабоосвоєний.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

Феодалізація Полісся, що проходила паралельно з його включенням до складу землі у другій половині XII – першій половині XIII ст., добре прослідковується на основі аналізу археологічних джерел. Тут зростає кількість сільського населення, зявляються нові городища, частина яких мала ознаки повноцінних міст. Менший ступінь феодалізації цього регіону, порівняно з освоєним раніше лісостеповим, ставив поліських феодалів у більшу залежність від князівської влади, розширював її соціальну базу. Очевидно, саме на Поліссі базувалась могутність володимирських князів, особливо у період відвоювання Романовичами батьківської спадщини.

Упродовж періоду кінця XII – першої половини XIII ст. Волинь пройшла шлях від відносної самостійності за правління Романа Мстиславича до фактично підлеглого становища у складі держави Данила Романовича. Однак, упродовж усього цього часу волинські князі мали власну адміністрацію, що здійснювала управління чітко визначеною підвладною територією. Літопис зберіг назви посад вищих сановників Василька Романовича, двірського Олекси Орішка та тисяцького Юрія Домажирича [16, 839, 821].

У XIII ст. у процесі формування Волинської землі проявився новий геополітичний чинник – входження Південно-Західної Русі у політичну структуру Золотої Орди. Наслідком монголо-татарського завоювання у 1241 р. було визнання володимирськими князями зверхності хана. У результаті цього обмежувався князівський суверенітет і надходження до власної скарбниці, зокрема Володимир Василькович у своєму заповіті говорив про татарську подать [16, 904]. Однак на Волині державні атрибути (територія, адміністрація, право) повністю збереглися. Більше того, контроль за діями волинських князів із боку ханського центру був мінімальним. Тут ніколи не було баскаків і, що головне, не проводився перепис населення (“число”), що було прямим втручанням у справи князівської адміністрації. Літописні згадки про поїздки волинських князів в Орду є поодинокими.

У середині XIII ст. основна частина Волинської землі перебувала під владою володимирського князя Василька. Водночас ще за життя Романовичів намітилась тенденція до поширення на власне волинські землі влади і синів Данила. Цей процес на третю чверть XIII ст. призвів до фактичного роз’єднання землі на кілька частини: Володимирське князівство належало Володимиру Васильковичу, Луцьке – Мстиславу Даниловичу, Холмське, Белзьке та Червенське – Леву Даниловичу, причому останній виступав як старший князь. На цей час Орда вже не була монолітною, там точилась жорстока боротьба за першість між окремими угрупуваннями. Відповідно, і руські князі, яким належали володіння на Волині, мали відмінну орієнтацію: Лев та Володимир на Ногая, а Мстислав на Телебугу.

Розвиток подій в останній чверті XIII ст. вказує на те, що могутній темник ***Ногай мав план консолідації земель Південно-Західної Русі в руках Левової гілки династії Романовичів*** шляхом передачі спадщини Володимира Васильовича його племіннику Юрію Львовичу. Відновлена єдність держави Романовичів, очевидно, мислилась їм як база у боротьбі за верховну владу в Орді. Однак здійсненню цих планів завадив Телебуга, який, здійснивши у 1287 р. похід на захід, практично вивів всіх князів Південно-Західної Русі з-під впливу Ногая і підкорив їх своїй, у майбутньому ханській владі [15]. У кінцевому підсумку після смерті Мстислава Даниловича Володимирське князівство разом із Луцьким дісталося Юрію Львовичу і переважна більшість волинських земель опинилася під владою одного князя. Це було висхідною точкою королівства Юрія Львовича. Не виключено, що якусь роль в цьому знову відіграв Ногай, який черговий раз посилився після ліквідації Телебуги у 1290 р. В особі короля Юрія I Ногай очевидно вбачав сильного союзника зі своїм новим і останнім ворогом – ханом Токтою. На жаль, у цьому протиборстві Ногай загинув і Південно-Західна Русь остаточно втратила підтримку впливових сил у Золотій Орді.

У другій половині XIII ст. влада волинських князів поширювалась далеко за межі власне Волині. У розпорядженні володимирського князя були і незначні залежні князі. Так, пороський князь Юрій, володіння якого містились у басейні р. Рось, служив спочатку Володимиру Васильковичу, а потім Мстиславу Даниловичу. Літопис згадує у війську Володимира Васильковича “служебного” слонімського князя. Тимчасові держання волинських князів були і на північ від Берестейщини. Однак говорити про помітну участь цих територій у процесі формування Волині як історико-географічного регіону не доводиться. Їх коротке перебування під зверхністю волинських князів було викликане не процесом адміністративно-територіальної консолідації Волині, що в кінцевому підсумку випливала з умов соціально-економічного розвитку регіону, а політичними обставинами.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

У першій половині XIV ст. розвиток територіальної структури Волинської землі стабілізувався. У цей час уцілому зберігалися як розміри, так і внутрішня структура земель-князівств [10], які, незважаючи на несприятливі зовнішні умови, консолідуються в межах нового державно-політичного утворення – князівства Лодомерія. Володимир у цей час став столицею всієї Південно-Західної Русі. Тоді ж особливо рельєфно проступає тенденція до єдності власне Волині. Берестейська земля, відрізана малородючими просторами верхів'їв Прип'яті, втрачає тісний зв'язок із Волинню. Натомість верхів'я Случі й Південного Бугу остаточно закріплюються за Луцьким князівством.

Формування адміністративно-територіальної структури волинських князівств вимагало узгодження з нею церковної ієрархії. Кожен великий князівський центр мав окрему єпископську катедру. Політична могутність Волині потребувала ідеологічного оформлення. Таким міг бути культ місцевого "волинського" святого, зокрема, ним міг стати Володимир Василькович, який прославився благочесним життям, тяжко страждав від недуги, вів широке будівництво церков. Після монголо-татарського завоювання стольне місто Волині – Володимир залишилося не тільки регіональним культурним центром, а й перейняло ряд цих функцій у зруйнованого Києва. Тут велось літописання (Волинський літопис), діяв потужний скрипторій, проводилася кодифікація права (місцева редакція Уставу князя Володимира), створювалися кодекси церковного права (Волинська Кормча книга 1286 р.). Зважаючи на таку інтенсивність інтелектуального життя Володимира, який на початку XIV ст. фактично став столицею держави, можна припустити, що тогочасна, принаймні, волинська еліта розглядала його як правонаступника зруйнованого татарами Києва.

Висновки. Таким чином, у процесі формування Волинської землі у давньоруський період позначилося багато різноманітних чинників, головним із яких був економіко-соціальний розвиток регіону, що виразився у феодалізації периферійних ділянок волинських князівств та розширенні їх територій. На цьому етапі сформувались території окремих князівств, які в наступний литовський період об'єднаються у Волинську землю як чітко визначену адміністративно-територіальну одиницю.

Література

1. Блій Г. де. Географія : світи, регіони, концепти : пер. з англ. / Блій Г. де, Муллер Пітер ; передм. та розділ "Україна" О. Шаблія. – К. : Либідь, 2004. – 740 с.
2. Головко О. Б. Корона Данила Галицького : Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя / О. Б. Головко. – К. : ВД "Стилос", 2006. – 575 с.
3. Исаевич Я. Д. "Грады Червенские" и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами (конец IX – начало XI вв.) / Я. Д. Исаевич // Исследования по истории славянских и балканских народов. Эпоха средневековья. – М. : Наука, 1972. – С. 107–124.
4. Козак Д. Н. Дуліби (пошук генези) / Д. Н. Козак // Минуле і сучасне Волині : Олександр Цинкаловський і край : матеріали IX Міжнар. наук. іст.-краєзн. конф., 20–23 січ. 1998 р. / відп. ред. Г. В. Бондаренко. – Луцьк : Надстир'я, 1998. – С. 151–154.
5. Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. / Н. Ф. Котляр. – К. : Наук. думка, 1985. – 174 с.
6. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство / І. П. Крип'якевич. – К. : Наук. думка, 1984. – 174 с.
7. Кучінко М. М. Волинська земля X – середина XIV ст. : археологія та історія / М. М. Кучінко. – Луцьк : РВВ "Вежа" ВДУ ім. Лесі Українки, 2002. – 303 с.
8. Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община / А. В. Майоров. – СПб. : Университ. кн., 2001. – 640 с.
9. Насонов А. Н. "Русская земля" и образование территории Древнерусского государства / А. Н. Насонов. – М. : Изд-во АН СССР, 1951. – 262 с.
10. Панишко С. Д. Структура Волинської землі в середині XIV ст. / С. Д. Панишко // Родовід. – 1992. – № 3. – С. 26–30.
11. Панишко С. Д. Формування території Волинської землі в XI – середині XIV ст. // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – 2003. − № 3. – С. 55–62.
12. Панишко С. Д. Угровське князівство Данила Романовича / С. Д. Панишко // Король Данило Романович і його місце в українській історії : матеріали Міжнар. наук. конф. – Л. : [б. в.], 2003. – С. 58–65.
13. Панишко С. Д. Економічні чинники у процесі формування території Волинської землі / С. Д. Панишко // Літопис Волині. – Луцьк : РВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. – Ч. 2. – С. 30–40.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

14. Панишко С. Д. Формування сільськогосподарської округи Луцька в давньоруський період / С. Д. Панишко // Археологічні дослідження Львівського університету / за ред. Р. Береста. – Л. : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2004. – С. 159–168.
15. Панишко С. Д. Поїздка волинського князя Володимира Васильковича до Ногая у 1286 р. / С. Д. Панишко // Київська старовина. − 2007. – № 2. – С. 3–16.
16. Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Ипатьевская летопись. – М. : Изд-во вост. лит., 1962. – Т. 2. – 938 стб.
17. Толочко П. П. Древнерусский феодальный город / П. П. Толочко. – К. : Наук. думка, 1989. – 256 с.

Статтю подано до редколегії
14.10.2009 р.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com